

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

İbrahim Serbestoğlu, TANZİMAT, TEFTİŞ VE CANİK SANCAĞINDA MODERNLEŞME, Gece Yayınları, Ankara 2019, 309 s., ISBN.978-625-7976-63-3*

*Emin GÜNAYDIN***

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile çok daha köklü bir reform hareketi başlamıştır. Fermanın ilanının ardından yapılan reform hareketleri hemen hemen her alanı kapsıyor, Osmanlı Devleti'nin devamlılığını ve kurumlarının modernleşmesini hedefliyordu. Ancak tüm bu reformları aynı zamanda ve tüm Osmanlı ülkesinde yürürlüğe koymak mümkün değildi. Bundan dolayı ilk önce merkeze yakın pilot bölgeler seçilerek reformlar buralarda uygulanmış, kademeli olarak ülke genelinde yayılmaya çalışılmıştır. Tanzimat'ın ilanını takip eden 24 yıl boyunca deneme yanılma yoluyla pek çok reform yapılmıştır. Fakat idarede istenilen noktaya gelinememiş ve taşra idaresinde sorunlar devam etmiştir. Tanzimat dönemi devlet adamları Tanzimat'ın uygulanma sürecinde halka tanzimatı anlatmak, uygulamaya konulamayan reformları hayata geçirmek ve yanlış uygulamalara son vermek amacıyla taşraya teftiş heyetleri göndermiştir. Bu teftiş heyetleri sayesinde merkezin gücü taşrada tesis edilecek; tesis edilecek vergi adaleti, bayındırlık faaliyetleri, adam kayırma ve zimmete para geçirmenin önüne geçilmesi

* *Gönderim Tarihi:18.02.2021. Kabul Tarihi:06.09.2021.*

** Samsun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, SAMSUN. gunaydinemin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2606-526X.

sağlanacak, sanayi ve tarım alanında çalışmalar yapılarak taşra kalkındırılacaktı. Böylece genel anlamda da tüm ülkenin kalkınması ve refaha erişmesi sağlanacaktı. Bu amaçlar ekseninde Tanzimat Döneminde taşraya 1840, 1842, 1850, 1860 ve 1863'te teftiş heyetleri gönderilmiştir. Bu teftiş çalışmaları ile devlet, teftiş bölgelerinde sanayi, ticaret, eğitim, ziraat, iktisat, bayındırlık ve benzeri alandaki çalışmaları teşvik etmeye ve bölgesel kalkınmanın hızlandırılmasına çalışmaktaydı. Bunlar içinde en kapsamlı olanı 1863'te Eyalet Teftişleri ile gerçekleşmiştir. Bu teftişler kapsamında Ahmet Vefik Efendi Bursa, Kastamonu, Ankara, Sivas, Konya; Ali Rıza Efendi Trabzon, Canik, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Adana, Maraş; Subhi Bey Selanik, Tırhala, Yanya, İşkodra ve Ziya Bey ise Bosna ve Hersek taraflarına teftiş ile görevlendirilmiştir.¹

Tanzimat sürecinde değişik dönemlerde taşraya gönderilen teftiş heyetleri bunlar tarafından yapılan çalışmalar konusunda pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalara yakın zamanda İbrahim Serbestoğlu tarafından hazırlanana Ali Rıza Efendi'nin 1863 teftişinin incelendiği çalışması eklenmiştir. Yazarın bu tanıtım yazısına konu olan eserin ilk baskısı, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme* adıyla 2015'te yapılmıştır. İlk baskının ön kapağında Samsun Un İskelesi arka kapağında ise Subaşı Meydanı fotoğraflarına yer verilmiştir. İlk baskısındaki bölüm başlıkları daha popüler olarak atılmış iken daha sonraki baskısında başlıklarda bazı değişikliğe gidilmiştir. Örneğin “Taş Üstüne Taş Koymak” olarak konulan başlık eserin ikinci baskısında, “Modern Bir Şehrin İmar ve İnşası” olarak değişmiştir. İlk baskısında “Suçlama Var Yargı yok!: Uzun Tutukluluklar ve Hapishane Koşulları” başlığı ise ikinci baskısında “Uzun Tutukluluklar ve Hapishane Koşulları” olarak değiştirilmiştir. İlk baskıdaki ekler bölümünde oldukça önemli belge, plan, görsel ve çizimlere yer verilmiştir.

¹ Bu teftişler hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bk. Mahir Aydın, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi (Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı)*, TTK, Ankara 2013; Mahir Aydın, “Ahmet Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten* S. 215, 1992, s.69-165; Yonca Köksal-Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşanın Rumeli Teftişi*, İstanbul 2007; Murat Öntüğü, *Ahmet Vefik Paşanın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Konya 2009; Erdoğan Keleş, *Anadolu'da Tanzimat ve Teftiş (1850-1853)*, İstanbul 2019; Erkan Tural, “Rumeli Taşrası Teftiş Raporu, 1860'larda Osmanlı Maliyesi ve Emperyalist Adab”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 16/1, 2007, s.101-124; Hatice Akın, *Ahmet Cevdet Paşanın Bosna Müfettişliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez) Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2004; İbrahim Serbestoğlu, “Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendinin Canik Sancağını Teftişi”, *Sultan Abdülaziz Sempozyumu*, 12-13 Aralık 2013, c.3, Ankara 2014, s. 205-224; Tülay Ercoşkun, “Mehmet Kâmil Paşa'nın Rumeli Teftişi (Ağustos 1851-Aralık 1853)”, *I. Uluslararası Türklerin (14-17 Mayıs 2017), Bildirileri*, Ankara 2017, s.259-278; Şükran Kader, “Kamil Paşa'nın Rumeli Müfettişliği (1851-1854)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014; İbrahim Serbestoğlu “Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş”, *XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014) Bildirileri*, IV. c. II. Kısım, TTK, Ankara 2018, s.763-778; Onur Üstüncan, *Tanzimat Bürokratu Şekip Efendi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.

Bunlardan bazıları şunlardır: Samsun Kışlası ve Hastane planı, Samsun'da yapılan Rüştiye Mektebinin planı, Samsun Kışlasına gönderilen kitabe, tamir ettirilen bedestene dair çizimler, merkez ve kazalarda yapılan çeşme çizimleri vb. Bunlar günümüz şehir tarihi ve yerel araştırmacılar, kaybolan eserlerin yeniden ayağa kaldırılması açısından yerel yönetimler için son derece kıymetli belgelerdir. Ancak ilk baskıda ekler kısmında yer alan bu görseller ikinci baskıda kaldırılmıştır. Bunların dışında giriş ve dört bölümden oluşan eserin yapısı birinci ve ikinci baskılarında aynıdır.

İkinci baskısı **“Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme”** ismiyle yapılan eserde Serbestoğlu, kaynak olarak; Ali Rıza Efendi'nin 1863 Canik Sancağı Teftiş raporlarını temel alarak o dönemin arşiv belgelerini, konsolosluk raporlarını, birinci el ve ikinci el kaynaklarını, haritaları, krokileri, planları, gravürleri, yabancı seyyahların notlarını, gazete haberlerini ekleyerek Canik sancağında bayındırlık faaliyetlerini tarım ve sanayideki gelişmeler ile toplumsal ve mali hayattaki yaşanan değişimleri ele almıştır. Ayrıca Tanzimat'ın teftiş heyetleri üzerinden Tanzimat'ın taşrada uygulama sürecine değinilmiş; merkezi otoritenin imparatorluğun her tarafına hâkim kılınmaya çalışıldığını ortaya konulmuştur.

Eserin **“Giriş”** (s. 23-35) kısmında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve uygulamaya konulmasıyla doğan aksaklıklar ve bu problemleri ortadan kaldırmak için yapılan teftiş faaliyetlerinden kısaca bahsedilmektedir. Bu bağlamda ilk olarak 1840 yılı teftişleri ile başlayan taşra teftiş süreçleri ele alınmış ve sırası ile 1842, 1850 ve 1860 teftişleri hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak da çalışmanın konusunu teşkil eden ve “fevkalade teftiş” olarak nitelenen 1863 yılı taşra teftişleri hakkında bilgi verilerek bu teftişleri ön plana çıkaran hususlara değinilmiştir.

“Modern Bir Şehrin İmar ve İnşası: Bayındırlık Faaliyetleri” (s. 35-111) başlığını taşıyan birinci bölümde Serbestoğlu, Ali Rıza Efendi'nin Teftiş raporlarına göre Canik'teki imar faaliyetleri ele almıştır. İmar faaliyetleri arasında ilk olarak limanlara değinilerek Ünye ve Samsun liman projeleri ele alınmıştır. 19. Yüzyıl Samsun liman kentinin durumunu anlatmak için Kinneir, Bijişkyan, Brant ve Moltke gibi seyyahların notlarına yer vermiştir. Uzun uğraşlara ve bu konuda yapılan keşifler ve projelere rağmen Samsun'un ihtiyacını karşılayacak bir liman tesis edilememiştir. Düşünülen limanın krokileri sayfa 48 de gösterilmiştir. Serbestoğlu, imar faaliyetleri arasında kara yollarının yapım ve onarımı üzerinde durmuştur. Bu yollar içinde en önemli olan Samsun-Sivas yoludur. Eserin 55. Sayfasında Samsun Amasya karayolu güzergâhı ile ilgili bir haritaya ve sayfa 57'de yol masraflarını gösteren tabloya yer verilmiştir. Yol yapım çalışmaları ile ilgili Samsun'da bulunan Fransız konsolosluğu raporlarından da yararlanmıştır. Çarşamba-Derbent yolunun yapımı için masrafları gösteren sayfalarda(62, 63, 64, 65, 66, 67) tablolara yer verilmiştir. Yazar, yol yapım çalışmaları arasında Bafra, Bafra Vezirköprü,

Alaçam Gebze, Ünye, Niksar yollarının yapım onarım çalışmalarından da bahsetmiş, ayrıca köprülerin yapım ve onarım çalışmalarını ele alarak Mert Irmağı Köprüsü hakkında bilgiler vermiştir. Mert Irmağı üzerinde bulunan ahşap köprünün yerine Rum tüccar ve ileri gelenler tarafından kâgir bir köprü yapılmasına karar verilmiş 1863'te başlanan köprünün yapımı 1864'te tamamlanmıştır. Teftiş sürecinde Samsun'da buluna Ali Rıza Efendi yapılan çalışmalardan dolayı Rum milletin ileri gelenlerine teşekkür etmiştir. Köprülerle ilgili krokiler çalışmanın 74, 76 ve 79. sayfalarında gösterilmiştir. Bu kıymetli görseller günümüze kadar gelemeyen bu yapılar hakkında önemli bilgiler vermektedir. (s. 73-79)

İmar faaliyetleri arasında Serbestoğlu, Canik Sancağı'na telgraf hatlarının döşenmesi, Samsun'a bir posta Müdürlüğü'nün kurulması, Samsun çarşısının düzenlenmesi şehrin yolların ve kaldırımların yapılıp genişletilmesi özellikle geceleri artan hırsızlık olaylarının önüne geçilmesi için çarşının köşe başlarına kandil asılmasına karar verildiğinden bahsetmektedir. Bu uygulama İstanbul örnek alınarak yapılmıştır. Kandillerin şeklini gösteren çizimler ve nerelere asılacağı ile ilgili tablolara sayfa 87, 88 yer verilmiştir. Bu çizimler oldukça ilginç şekilde Avrupa'daki Sokak lambalarına benzemektedir. Bu bölümde ayrıca, çeşmelerin yapım ve onarımı Gavraz Kaplıcaları'nın, ibadethanelerin, Mevlevihanenin, dergâhların kışlaların onarım hakkında bilgiler verilmiş; Samsun'da Hükümet Konağı, Rüsümet İdaresi, Tütün Çarşısı, bataklıkların ve sazlıkların kurulması için yapılan çalışmalar da ortaya konulmuştur. Bataklıkların kurulması ile Samsun'un havasının temizlenmesinde dair olumlu neticeler elde ettiği belirtilmiştir. (s. 36-111)

“Canikte Yaşam” (s. 117-165) başlığını taşıyan ikinci bölümde Canik'te yaşayanlara ve yaşamı kolaylaştırmak için alınan tedbirler anlatılmaktadır. Sancaktaki yaşam alanlarının düzeltilmesi, Tulumbacıbaşı, Çarşı ağası tercüman sorunu, asayişin sağlanması, Kırım ve Kafkas muhacirleri, nüfusun arttırılması ve evliliklerin kolaylaştırılması üzerinde durulmuştur. Yapılan tüm bu çalışmalarla modern bir kent oluşturma yolunda, Tanzimat bürokrasisinin almış olduğu kararların Canik sancağında uygulandığı görülmüştür. Serbestoğlu, Canik Sancağı'ndaki asıl atılımın bayındırlık alanında olduğu gibi Ali Rıza Efendi'nin gelmesiyle başladığını, daha önce Canik Sancağı'nı idare eden ayan ailesi olan Hazinedar zadelerin idaresi altındaki dönemin Samsun için adeta *“karanlık bir çağ”* olarak bahsetmektedir. Ali Rıza Efendi'nin teftişi ile merkezi hükümetin bölgeye gösterdiği ilgi ve halkın tepkisi Tanzimat uygulamalarının halk arasında olumlu karşılandığının açık göstergesi olmuştur. Bu bağlamda yazar, Ali Rıza Efendi'nin Bafra, Çarşamba Ünye gibi kazalara gidip halkın şikâyetlerini bizzat dinlemesi halk üzerindeki olumlu tepkilerinden de bahsetmektedir. Bölümün takip eden başlıklarında ise Canik'te zaptiye teşkilatının kurulması, hapisane koşullarının düzeltilmesi, Kırım Kafkas muhacirleri meselesi üzerinde çözümlere değinilmiştir. Muhacirlerin gelmesi ile

birlikte dışarıdan önemli bir nüfus birikimi meydana gelmiş, bu da Canik sancağının mekânsal büyümesine etki etmiştir. Bataklik alanların kurutulması tarım alanlarının genişlemesine imkân sağlamıştır. Canik Sancağı'ndaki nüfusun artırılması için evliliklerin kolaylaştırılması alman başlık paralarının azaltılması için hükümetin bunlara müdahale ettiğinden bahsedilmektedir.

“Geçim Kapısı: Tarım ve Sanayi” (s. 171-222) başlığını taşıyan üçüncü bölümde Serbestoğlu, bir tarım ülkesi olan Osmanlı İmparatorluğu'nda dünya ekonomisi ile bütünleşme çabaları çerçevesinde Canik'te tarımsal üretimi artırmaya yönelik girişimlerden bahsetmektedir. Canik Sancağı'nda tarımsal faaliyetler anlatılırken keten-kenevir, tütün, zeytin ve pamuk tarımı üzerinde durulmuştur. O dönemde Samsun'da pamuğun ve zeytinin yetiştiriliyor olması oldukça ilginçtir. Günümüzde zeytin ve pamuk Samsun'da artık üretilmemektedir. Samsun'da günümüzde bir mahallenin adı halen daha Zeytinlik Mahallesi olarak kullanılmaktadır. Tanzimat Döneminde pamuk üretiminin ülke geneline yaygınlaştırılması istenmiş projeler hazırlanmıştır. Serbestoğlu bu bağlamda, Canik Sancağı'nda pamuk üretimi için tespit edilen arazinin kazalara göre dağılımı da göstermiştir. Üretimle ilgili ayrıca şeker kamışı üretiminin yapılarak Canik'te şeker fabrikası kurulması sağlamıştır. Bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin sanayileşme politikalarının Canik'teki yansımaları olarak ele alınmıştır. Sancak ve genelindeki üretilen ürünlerle tüketim tablolarına yer verilmiştir. Bu tablolar yardımıyla o dönemde üretilen ürünler, üretim tüketim dengesi ve ihtiyaç fazlası çok net bir şekilde görülmektedir. Eserin 192 sayfasında Canik sancağındaki tarım ürünleri haritası da yer almaktadır. Tarımsal üretimin yanında, Çerkez muhacirlerin Canik bölgesinde gelmesi ile tabanca ve kama üretimine başlamalarından bahsedilmektedir. Yazar bu bölüme son olarak arazi tahriri ve kira bedellerinin ödenmemesi, arazi anlaşmazlıkları üzerinde durmuş ve arazi ölçümleri ve tapu senetlerinin dağıtılmasından bahsetmiştir. Böylece bir takım haksızlıklar ortadan kaldırılmış halkın devlete olan bağlılığı artırılmıştır. (s. 221-222)

“Yolsuzluk, Yoksulluk ve Vergi Kıskaçında Canik'te Mali Durum” (s. 225-275); başlığını taşıyan dördüncü bölümde, iltizam sisteminin halka yaptığı baskılar yolsuzluk ve suiistimallerden bahsedilmektedir. Bu bölümde Zakaryan Serkis örneğinde yerel güçlerle mültezimlerin ilişkilerine dikkat çekilmiş kendir toplanmasından hareketle gayrimüslim tüccarların bölgedeki etkinliği ve gerektiğinde ecnebi tabiiyeti iddiaları kapitülasyonlar üzerinden sorun çözme çabası ortaya konmuştur. Eser'in 228, 229 sayfaların da Canik sancağındaki vergi bakayası gösterilmiştir. Sancakta yeni konulan Unkapanı vergisi, kilecilik vergisi, dellaliye vergisi Lazbastı vergisinin ilgasından da bahsedilmektedir. Laz bastı vergisi, Tanzimatın ilanından önce lazistan sancağından Canik'e tütün ziraati için gelen bekârlardan ayakbastı ve Lazbastı adıyla kişi başı beşer kuruş alınan vergidir. Ayanlık zamanında kalma böyle bir verginin talep edilmesi Tanzimatın vergi adaleti ve eşitlik ilkesine ters düştüğü için böyle bir verginin

talebi haksız görülmüş ve kaldırıldığından bahsedilmiştir. Bu bölümde son olarak Ali Rıza Efendi'nin, Canik Sancağı'ndaki vakıf gelirlerinin vakıf mütevellileri veya çalışanlar tarafından zimmete geçirildiğinin tespitini yapıp vakıf gelirlerini artırmak için yapılan çalışmaları değerlendirmiştir.

Tanzimat dönemi teftiş faaliyetleri içinde en kapsamlı olan 1863 teftişleri kapsamında Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen heyetler yaklaşık bir buçuk yıllık süreçte görev bölgelerinde önemli icraatlar gerçekleştirdiler. Merkezi idarenin teftiş heyetleri vasıtasıyla halk ile doğrudan temas kurma ve sorunları çözme çabası ekseninde müfettişler ahalinin şikâyet ve isteklerini doğrudan aldılar. Tanzimat'ın ilanından beri devletin en önemli çabası olan taşranın imarı ve ihyası kapsamında yollar, köprüler, okullar yaptılar. Bir diğer ve önemli sorun olarak vergi konusunda da şikâyetler ile karşılaşan müfettişler yaptıkları düzenlemeler ile vergi adaletini gerçekleştirmeye çalıştılar. Bunun gibi bataklıkların kurutulması; dere, nehir ve göllerin ıslah edilmesine yönelik faaliyetler de yapılmıştır. Bu çerçevede Ali Rıza Efendi Canik'te çok önemli çalışmalara imza attı. Serbestoğlu'nun yüzlerce kaynağı tarayarak hazırladığı bu eser, günümüzde Tanzimat Dönemi'nde Canik'te yapılan çalışmalara ışık tutmaktadır. Eser, ayrıca hem Samsun yerel tarih araştırmaları açısından oldukça önemli bir boşluğu doldurmuş ve Karadeniz Bölgesi ile ilgili olarak çok fazla çalışmanın olmadığı Tanzimat Dönemi literatürüne Canik örneğinde önemli bir çalışma eklemiş hem de Tanzimat Dönemi taşra teftişleri ile ilgili çalışmalara kıymetli bir başvuru eseri ile katkı yapmıştır.